

KS. LEONARD FIC

Rafał Markowski, *Rozumienie chrześcijaństwa w badaniach ks. Tadeusza Dajczera w kontekście fenomenologii religii*, Oficyna Wydawniczo-Poligraficzna „Adam”, Warszawa 2013, ss. 407.

Biskup Rafał Markowski jest uczniem księdza Tadeusza Dajczera (zm. 2009 r.), wybitnego religioznawcy i teologa. Pod jego kierunkiem napisał i obronił w 1991 r. rozprawę doktorską pt. *Pojęcie sunnickiej społeczności muzułmańskiej (umma) w ujęciu porównawczym ze współczesną koncepcją Kościoła*. W pracy naukowej bpa R. Markowskiego można wyróżnić dwa podstawowe kierunki zainteresowań: 1. Fenomenologia religii w jej wymiarze komparatystycznym, ze szczególnym uwzględnieniem dwóch religii monoteistycznych: islamu i chrześcijaństwa; 2. Teologia religii jako refleksja nad wszelkiego rodzaju rzeczywistością religijną dokonywaną w świetle objawienia chrześcijańskiego.

Pierwszy kierunek zainteresowań naukowych bpa R. Markowskiego determinują badania komparatystyczne. Poświęcone im zostały m.in. takie Jego artykuły naukowe, jak: *Wiara i moralność w spotkaniu Kościoła z islamem*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny” 12 (1992) nr 4, s. 46-59; *Kult muzułmański w ujęciu porównawczym z doktryną katolicką*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny” 12 (1992) nr 4, s. 96-116; *Władza islamu a władza Kościoła*, w: *Religie w dobie pluralizmu i dialogu*, red. A. Wańka, Szczecin 2004, s. 89-97; *Muzułmańskie pojęcie zbawienia w ujęciu porównawczym z doktryną katolicką*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 17 (2005), s. 221-231; *Muzułmański obraz Boga i człowieka w kontekście doktryny katolickiej*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 19 (2006), s. 341-352; *Wiara islamu a wiara Kościoła*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 20 (2007), s. 243-254.

Drugim, głównym nurtem badań naukowych bpa R. Markowskiego jest teologia religii rozumiana jako samodzielna dyscyplina religiologiczna. Teologia religii wraz z filozofią religii i religioznawstwem w sensie ścisłym „tworzy” religiologię, zainteresowaną poszczególnymi aspektami religii: teologicznym, filozoficznym, empirycznym. Zaczęła się ona intensywnie rozwijać po drugiej wojnie światowej (szczególnie w kręgu badaczy katolickich), chociaż niektórzy autorzy uprawiali ją już wcześniej. Jej korzenie tkwią w Piśmie Świętym i Tradycji. Przedmiotem teologii religii jest m.in. określenie wartości zbawczej innych religii w świetle własnego objawienia (religii, którą wyznaje badacz), a także refleksja „wokół” dialogu międzyreligijnego. Szczególny impuls do jej odrodzenia dał Sobór Watykański II, m. in. w takich dokumentach jak Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate*, Dekret o działalności misyjnej Kościoła *Ad gentes* oraz Deklaracja o wolności religijnej *Digi-*

nitatis humanae. Duży wkład w jej rozwój wniósł św. Jan Paweł II, zwłaszcza dzięki licznym pielgrzymkom, a także dokumentom podejmującym temat religii pozachrześcijańskich. Bp R. Markowski podejmuje zagadnienia teologii religii w takich publikacjach, jak np. *Spotkanie chrześcijaństwa z islamem*, w: *Chrześcijaństwo w kontekście judaizmu i islamu*, red. M. Skierkowski, Warszawa 2003, s. 115-121; *Teksty o Jezusie u pisarzy muzułmańskich*, w: *Apokryfy Nowego Testamentu*, red. M. Starowieyski, Kraków 2003, s. 170-179; *Islam a chrześcijaństwo*, „Laetare. Przegląd Teologiczny Warszawskiego Seminarium Duchownego” 20-21 (2006), s. 74-84; *Sufizm – ezoteryczny wymiar islamu*, w: *Przemawiaj do nich moimi słowami*, red. Z. Godlewski, Warszawa 2007, s. 381-392; *Al. Halladż – mistyk i męczennik islamu*, „Ateneum Kapłańskie” 151/2 (2008), s. 234-242; *Specyfika duchowości sufickiej*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 21/2 (2009), s. 263-274; *Symbolika rytualnych praktyk sufickiego bractwa mawlawijja*, „Nurt SVD, Półrocznik Misjologiczno-Religioznawczy Wydanie Specjalne” 2013, s. 13-36.

Recenzowana książka bpa R. Markowskiego pt. *Rozumienie chrześcijaństwa w badaniach ks. Tadeusza Dajczera w kontekście fenomenologii religii*, jest rozprawą habilitacyjną, przedłożoną w 2014 r. do oceny na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Problem, jaki podjął jej Autor, jest istotny dla teologii zajmującej się uzasadnieniem wiarygodności nadprzyrodzonego charakteru chrześcijaństwa. W świecie dzisiejszym (zresztą, jak przez całe dzieje ludzkości) istnieje wiele religii etnicznych, narodowych i uniwersalnych. Narzuca się zatem wręcz pytanie: jakie miejsce zajmuje wśród nich chrześcijaństwo? Nie brak opinii, zarówno wyrażanych w przeszłości jak i dziś (przede wszystkim wśród przedstawicieli pluralizmu religijnego), że wszystkie religie są nie tylko podobne, ale i równe. Tendencja taka widoczna jest i w przekonaniu niektórych chrześcijan, również katolików, według których nieważne jest, w „co” się wierzy, byleby być dobrym człowiekiem. Żadna bowiem religia nie uczy niczego złego. Wyrazem tej tendencji jest fakt, że niektórzy katolicy przechodzą z łatwością do innych wyznań, a nawet sekt, czy destrukcyjnych kultów pseudoreligijnych.

W świecie wielości i różnorodności systemów religijnych pytanie o ich specyfikę i oryginalność poszczególnych religii staje się wręcz koniecznością. Odnosi się ono nie do historycznej ich postaci, ulegającej zewnętrznym zmianom i przeobrażeniom, lecz do tego, co jest w nich niezmiennie i trwale, a tym samym istotne dla ludzkiej egzystencji. Chrześcijaństwo rości sobie prawo do jedyności, pełni objawienia Bożego i wyjątkowego (absolutnego) charakteru, a przez to do szczególnego miejsca w historii religii i dziejach ludzkości. Potwierdza to ogłoszony w 2000 r. przez Kongregację Nauki Wiary dokument *Dominus Iesus*, nawiązujący do nauki Soboru Watykańskiego II, zawartej w Deklaracji o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate*. „Kościół katolicki – czytamy w tej Deklaracji – nie odrzuca niczego, co w tych religiach jest prawdziwe i święte. Ze szczerym szacunkiem przypatruje się owym sposobom działania i życia, owym nakazom i doktrynom. Chociaż pod wieloma względami różnią się one od tych, których sam postrzega i które zaleca, często odbija się w nich promień tej Prawdy, która oświeca wszystkich ludzi. Głosi jednak i jest zobowiązany

nieustannie głosić Chrystusa, który jest «drogą, prawdą i życiem» (J 14,6), w którym ludzie znajdują pełnię życia religijnego i w którym Bóg wszystko pojednał z sobą» (DRN, 2). Jednoznaczne wypowiedzi Kościoła przypominające o pełni i ostateczności objawienia, które dokonało się w osobie Jezusa Chrystusa oraz o jedyności i powszechności zbawczego pośrednictwa Chrystusa i założonego przez Niego Kościoła, są w pełni usprawiedliwione wobec nasilających się w teologii tendencji relatywistycznych, które zniekształcają, wypaczają zasadnicze prawdy chrześcijańskiej wiary.

Problem specyfiki i oryginalności chrześcijaństwa podejmuje nie tylko teologia religii, lecz także fenomenologia religii, jako jedna z ważnych dziedzin religioznawstwa empirycznego. Fenomenologia religii stawia pytanie o trwałą i niezmienną istotę religii chrześcijańskiej. Opisuując bogactwo przejawów życia religijnego jednocześnie określa właściwe chrześcijaństwu miejsce w historii religii, a także jego odniesienie do innych systemów i tradycji religijnych. Wśród fenomenologów religii, którzy w sposób całościowy i dogłębny podjęli tę problematykę na tle innych systemów religijnych, szczególne miejsce zajmuje ks. prof. Tadeusz Dajczer, współzałożyciel i wieloletni Kierownik Katedry Fenomenologii Religii w Akademii Teologii Katolickiej, a następnie na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, autor licznych dzieł z zakresu teologii, w tym duchowości chrześcijańskiej (m.in. *Rozważania o wierze*, Częstochowa 1992; *Z duchowości Ruchu Rodzin Nazaretańskich: (materiały)*. Cz. 1: *Oddanie się Matce Bożej W Ruchu Rodzin Nazaretańskich; Trynitarny wymiar charyzmatu duchowości Ruchu Rodzin Nazaretańskich*, Warszawa 1996; *Szczególne narzędzie Bożej Łaski*, Warszawa 2007; *Sakrament obecności*, Opole 2009) i religioznawstwa (*Inicjacje i ich wymiar kosmiczny u ludów Kalifornii*, Warszawa 1984; *Buddyzm w swej specyfice i odrębności wobec chrześcijaństwa*, Warszawa 1993).

W pierwszym okresie swojej aktywności naukowej ks. T. Dajczer zajmował się religiami pozachrześcijańskimi. Określił je mianem „religii kosmocentrycznych”. Zaliczał do nich systemy religijne Bliskiego i Dalekiego Wschodu, takie jak: hinduizm, buddyzm, taoizm, zaratusztrianizm oraz dawne religie plemienne i klasyczne religie starożytności. W ich kontekście poddawał analizie fenomenologicznej takie zjawiska i pojęcia, jak: egzystencjalny charakter mitu, podstawy moralności, inicjacja plemienna, doświadczenie religijne świata, porządek kosmiczno-moralny czy religijne przeżycie Kosmosu. Zainteresowany był kosmicznym i teistycznym wymiarem określonych religii przeszłości i doby współczesnej. W badaniach religioznawczych poszukiwał tego, co stanowi o specyfice i oryginalności poszczególnych religii świata. Nowatorstwo jego badań polega na tym, że poszukiwał w religii chrześcijańskiej jej istotnych cech nie tylko na poziomie etycznym, kultycznym czy przeżycia duchowego, lecz na poziomie jej doktrynalnych pojęć takich jak: Stwórca, Wcielenie, Synostwo Boże, zbawcze dzieło Chrystusa, łaska nadprzyrodzona, Kościół, personalistyczna koncepcja człowieka. Uważał, że badania fenomenologiczne, poddające analizie doktrynalne sformułowania tych pojęć, mogą ukazać rzeczywistą nowość i oryginalność chrześcijaństwa.

Zasadniczym celem pracy – jak pisze bp R. Markowski – „jest ukazanie swoistego charakteru chrześcijaństwa w oparciu o studium badawcze ks. prof. T. Dajczera i w kontekście całości Jego badań fenomenologicznych” (Wstęp, s. 19). Jego twórczość

naukowa stanowi bowiem istotny wkład w rozwój religioznawstwa, szczególnie polskiego, wkład, który, jak się wydaje, nigdy nie został właściwie dostrzeżony i doceniony (tamże). Rozprawa napisana została w oparciu o metodę analizy fenomenologicznej, uzupełnioną pomocniczą metodą komparatystyczną. Ich zaletą jest wszechstronne spojrzenie religioznawcze na religię chrześcijańską dające możliwość precyzyjnego uchwycenia jej istoty. Obecne są również w niej wątki innych nauk empirycznych o religii, jak np. historia religii, etnologia religii, czy psychologia religii.

Rozprawa składa się z: polskiego i angielskiego Spisu treści (s. 5-8), Wykazu skrótów (s. 9-10), Wstępu (s. 11-20), pięciu rozdziałów (s. 21-371), Zakończenia (s. 373-381), streszczenia w języku angielskim (s. 383-390), Bibliografii (s. 391-406) i Dodatku, zawierającego publikację T. Dajczera z dziedziny życia wewnętrznego (s. 407).

Struktura rozprawy jest jasna. Jej koncepcję przedstawił Autor we Wstępie (s. 20). Określa w nim również problem, który podejmuje w swojej pracy. Rozdział pierwszy pt. „Z historii problemu”, ma charakter wprowadzenia w zagadnienie. Prezentuje syntetycznie historię kształtowania się badań fenomenologicznych, ze szczególnym uwzględnieniem teorii religii opracowanych przez głównych przedstawicieli fenomenologii religii. Zalicza do nich Rudolfa Otto, Gerarda van der Leeuwa i Mircea Eliadego. Ich teorie usankcjonowały metodologicznie fenomenologię jako samodzielną dziedzinę religioznawstwa. Wzbogaciły nadto badania nad zjawiskiem religijnym o takie pojęcia, jak: *sacrum*, przeżycie religijne, świadomość religijna, mit czy archetyp. R. Otto w pojęciu *sacrum* akcentuje tajemnicę, która fascynuje i odpycha zarazem. Centralną kategorią jego fenomenologicznej teorii religii jest świętość, określana mianem *numinosum*. W doświadczeniu religijnym rzeczywistość *numinosum* odczuwana jest i przeżywana jako tajemnica odpychająca i pełna grozy (*mysterium tremendum*), a zarazem jako tajemnica pociągająca i fascynująca (*mysterium fascinans*). Dogłębna analiza pojęcia świętości (*numinosum*) wpłynęła na dalszy rozwój religioznawstwa empirycznego, a przede wszystkim fenomenologii religii (s. 55). G. van der Leeuw (s. 55-71), określa religię jako doświadczane przez człowieka przeczucie ostatecznego sensu i absolutnej mocy, przychodzące spoza granicy życia. Religia jest objawieniem całkowicie innej mocy i sensu, na które człowiek odpowiada zdziwieniem. Rozdział pierwszy kończy się omówieniem Eliadowskiej teorii religii (s. 72-94). Jej fundamentalną kategorią jest wspomniane wyżej pojęcie *sacrum*. M. Eliade nie definiuje tego pojęcia. Określa je „w opozycji” do *profanum*. *Sacrum* i *profanum* są rzeczywistościami diametralnie różnymi, to jednak dla siebie wzajemnie niezbędnymi. Zachodzi między nimi swoista dialektyka i zależność. *Sacrum* jako to co nieskończone i ahistoryczne, manifestuje się zawsze poprzez *profanum*, czyli przez to, co skończone i historyczne (s. 80).

W rozdziale drugim, noszącym tytuł „Chrześcijaństwo w świetle podstawowych kryteriów fenomenologii religii”, omówione zostały fenomenologiczne interpretacje chrześcijaństwa R. Otto, G. van der Leeuwa i M. Eliadego. Bp R. Markowski wydobywa specyfikę ich ujęcia. Według R. Otto chrześcijaństwo jest religią zbawienia. Umożliwia pokonanie obcości wobec Boga, wyzwala z niewoli grzechu i winy, a przez to prowadzi do powtórnych narodzin i nowego stworzenia, które dokonuje się dzięki łasce i Duchowi. G. van der Leeuw określa specyfikę chrześcijaństwa w kategorii mi-

łości. Chrześcijaństwo jest *religią miłości* (agape). Jest to miłość Boga zstępującego ku człowiekowi i ofiarującego ludzkości w Jezusie Chrystusie Samego Siebie. M. Eliade natomiast dostrzega tę specyfikę w doświadczeniu religijnym, które charakteryzuje się *nowością i radością*. Wynika to z faktu, iż objawienie w Jezusie dokonało się w linearnym czasie historycznym, który jest przeciwieństwem czasu mitycznego i cyklicznego – czasu „wiecznych powrotów” (s. 374-376).

W rozdziale trzecim pt. „Chrześcijaństwo w świetle fenomenologii religii według T. Dajczera” Autor przedstawia specyfikę strukturalnych definicji religii. Jedną z nich sformułował ks. T. Dajczer: „Religia jest to wyrażający się w formach społecznych egzystencjalny stosunek człowieka do Absolutu, w który człowiek wierzy, który czci i w którym szuka norm postępowania oraz zbawienia (s. 155-156). Nie została ona nigdzie przez Niego opublikowana, aczkolwiek była analizowana w czasie Jego wykładów na ATK. Bp R. Markowski omawia następnie konstytutywne elementy fenomenu religijnego, jakimi są: wiara, doktryna – jej formy i treść, kult, wspólnota, normy moralne i zbawcze.

Rozdział czwarty – „Typologia religii według T. Dajczera” zawiera dwa paragrafy. Pierwszy z nich przedstawia uwarunkowania, w kontekście których powstała typologia religii T. Dajczera. Były nimi poglądy zacierające różnice między chrześcijaństwem a innymi religiami świata (B. Griffiths, R. Panikkar, J. Monchanin, H. Le Saux). W paragrafie drugim (s. 240-260) Autor ukazuje doktrynalne podstawy Dajczerowskiej typologii religii. Jej istota wyraża się w podziale systemów religijnych na „religie teocentryczne” i „religie kosmocentryczne”. Według ks. T. Dajczera punktem wyjścia dla pierwszych jest idea objawiającego się Boga, dla drugich zaś przeżycie ludzkiej duszy poszukującej oświecenia oraz dominująca w jego przekazie rola mędrców (s. 248).

Rozdział piąty – ostatni, zatytułowany „Specyfika chrześcijaństwa w badaniach ks. T. Dajczera”, przedstawia istotne elementy doktrynalne, które według niego decydują o specyfice i oryginalności chrześcijaństwa. Stanowią je: transcendencja Boga, objawienie w osobowym Słowie Ojca, moralność jako życie w Chrystusie i rzeczywistość Kościoła, jako wspólnoty w dialektyce hierarchii i miłości.

Po zapoznaniu się z treścią rozprawy bpa R. Markowskiego można z pełnym przekonaniem powiedzieć, że Autor osiągnął postawiony w jej Wstępie cel. Było nim ukazanie swoistego charakteru chrześcijaństwa w oparciu o studium badawcze ks. prof. Tadeusza Dajczera w kontekście całości jego badań fenomenologicznych. Jest to pierwsze tego rodzaju opracowanie na gruncie teologii polskiej. Wychodząc z wyżej przytoczonej definicji religii ks. T. Dajczera, uzyskanej w oparciu o metodę analizy fenomenologicznej, bp R. Markowski ukazuje bogaty wkład swojego Mistrza w rozwój religioznawstwa, który – Jego słusznym zdaniem – nigdy nie został właściwie dostrzeżony i doceniony. Rozprawa stanowi udaną próbę rozwinięcia i uzupełnienia naukowej myśli ks. T. Dajczera w niektórych jej aspektach. Studium bpa R. Markowskiego skonstruowane jest poprawnie pod względem metodologicznym. Wszystkie rozdziały zmierzają do całościowego opracowania podjętego problemu. W trakcie lektury pojawia się jednak pewne zastrzeżenie odnośnie proporcjonalnego rozkładu treści poszczególnych rozdziałów. Dotyczy to przede wszystkim pierwszego

i drugiego rozdziału, mających wstępny charakter. Być może wystarczyłby tylko jeden rozdział, wprowadzający w istotę problemu podjętego w pracy. Zastrzeżenie to nie obniża jednak w istotny sposób jej walorów merytorycznych. Podkreślić trzeba także rzetelne udokumentowanie źródłowymi tekstami stawianych tez, a także poprawne wykorzystanie literatury pomocniczej.

Książka bpa R. Markowskiego z pewnością będzie cenną pomocą zarówno dla studentów teologii i religioznawstwa, jak i absolwentów wydziałów teologii. Stanowi też niezwykle wartościowy „dokument” mówiący o religioznawczej pasji ks. T. Dajczera, wybitnego znawcy życia duchowego, współtwórcy Ruchu Rodzin Nazaretańskich.

KS. SŁAWOMIR NOWOSAD

Fiona Ellis, *God, Value and Nature*, Oxford: Oxford University Press 2014, ss. VIII+220.

Dyskusje wokół natury i nadnatury od dawna zajmują tych, którzy poszukują odpowiedzi na zasadnicze pytania z pogranicza filozofii i teologii. Dr Fiona Ellis należy do tych, którzy podejmują takie refleksje ze szczególną uczciwością i zaangażowaniem, a zarazem potrafią o tym przekonująco pisać i argumentować. Ellis od 2004 roku jest wykładowcą w znanym jezuickim, 400-letnim Heythrop College należącym do University of London. Wcześniej pracowała w oksfordzkich Wadham College i Queen's College. W Londynie kieruje również Centre for Philosophy of Religion.

God, Value and Nature to owoc jej wieloletnich poszukiwań, w których przyznaje się do wpływu takich filozofów brytyjskich, jak m.in. David Wiggins, John McDowell czy Roger Scruton. Ta książka w niektórych fragmentach sięga do kilku wcześniejszych artykułów, które Ellis opublikowała zwłaszcza w „Ratio” oraz „Religious Studies”. Już we wprowadzeniu do swojej pracy autorka podkreśla, że w całej bogatej debacie o rozumieniu natury centralne i nieusuwalne dla niej jest pojęcie Boga, wbrew przekonaniom niektórych jej profesorów, których poglądy nazywa „naturalizmem scjentystycznym”. Jest przekonana (czego wielokrotnie broni w swojej książce), że możliwy, a nawet konieczny jest – jak to nazywa – naturalizm ekspansywny o charakterze teistycznym, który nie wymaga wyboru wykluczającego między naturą a tym, co nadprzyrodzone, ale „może uwzględnić rozróżnienie, a nawet relację, między Bogiem a naturą” (s. 2). Naturalizm więc nie wyklucza teizmu, według Ellis jest nawet przeciwnie. W tym sensie cała recenzowana książka ma na celu wykazanie, że autentyczny, pozbawiony uprzedzeń, naturalizm jest w pełni do pogodzenia z uznaniem istnienia i znaczenia Boga. Podważa więc właściwe dla większości naturalistów przekonanie, że „mówienie o Bogu należy do sfery jałowej metafizyki” (s. 3).

W początkowych partiach swojego studium Ellis najpierw analizuje założenia samej idei naturalistycznej, często zaprzeczającej wszelkiej nadprzyrodzoności, którą ostatecznie można określić jako naturalizm scjentystyczny. Odwołuje się on bowiem